

ПРОСТОРОВІ КОНЦЕПТИ В НЕКАЗКОВОМУ ЕПОСІ ПІВДЕННО-СХІДНОГО РЕГІОНУ ЛУГАНЩИНИ

Анотація. Студія присвячена актуальній проблемі сучасного літературознавства – вивченню фольклору південно-східного регіону Луганщини. Авторка розглядає просторові концепти світобудови козаків Слобожанщини на основі бувальщин, легенд, переказів Міуської України.

Ключові слова: рецепція, неказковий епос, феномен, світобудова, концепт.

Аннотация. Статья посвящена актуальной проблеме современного литературоведения – изучению фольклора южно-восточного региона Луганщины. Автор рассматривает концепты миропостроения казаков Слобожанщины на основе бывальщин, легенд, пересказов Миуской Украины.

Ключевые слова: рецепция, неказочный эпос, феномен, миропостроение, концепты.

Summary. This work is dedicated to the urgent problem of the contemporary literary criticism. It goes about study of south-eastern Luhanshchyna's region folklore. The author considers dimensional concepts of Slobozhanshchyna Cossacks world order on the basis of true stories, legends, and rehearsals of Miуска Ukraine.

Key words: reception, non-fairy epos, phenomenon, world order, concept.

Сучасний фольклор – складне явище народної культури, яке включає в себе творчість трудящих, традиційну народнопоетичну спадщину і твори професійних митців, що набули широкого побутування. На якісний зміст сучасної народної поетичної творчості активно впливають нові суспільні відносини в незалежній суверенній Україні. Тому варто з'ясувати, у якому вигляді твори традиційного фольклору побутують у нових умовах; чи зазнають вони змін; яка доля їх сьогодні? Які твори традиційних жанрів виникають; нові теми, образи?

Багаторічний досвід вивчення фольклору як філологічного, культурологічного явища, пов'язаний з іменами В. Белінського, В. Даля, М. Добролюбова, Ф. Буслаєва, О. Веселовського, О. Потебні, В. Виноградова, В. Жирмунського, Є. Мелетинського, В. Проппа та ін. У зарубіжній науці значний внесок у розробку питання зробили В. та Я. Грім, А.Л. Кребер, Л. Леві-Брюль, А. Ленг, П. Сентів, Дж. Фрезер. Цікаві спостереження над фольклором залишили діячі мистецтва різних країн: М. Гоголь, М. Горький, Е.Т.А. Гофман, Л. Керролл, Дж. Родарі, Дж.Ч. Харріс та ін.

Актуалізація феномену традицій народної культури в сучасній науці представлена цілими дослідницькими школами та лабораторіями: С. Мишанича (Донеччина), Н. Шумади та В. Погребенника (Київщина), В. Качана (Івано-Франківщина), В. Чабаненка та В. Буряка (Запоріжжя), А. Поповського та В. Галицької (Дніпропетровщина), А. Подолінного (Вінниччина).

Фольклор Східного регіону України свого часу досліджували В. Іванов, М. Сумцов, Л. Гайовий, Н. Тарасенко, О. Іонов, Ю. Фесенко, Т. Миронова, П. Тимофєєв, Ф. Пустова, В. Оліфіренко, Н. Бабич та ін. Формується і методологічно потужна фольклористична школа на Луганщині, до складу якої треба зарахувати студійні доробки О. Галича, І. Бойцун, Л. Неживої, О. Неживого, О. Скиби, Н. Філоненко та інших.

Метою нашої наукової розвідки є дослідження просторових концептів у неказковому епосі південно-східного регіону Донбасу, на землях якого за

часів козаччини формувалася Міуська Україна, колишні території Війська Донського (нині це частини Донецької, Луганської областей України та Ростовської області Росії).

Наше звернення до проблеми дослідження та збереження фольклору рідного краю не випадкове: аналіз експедиційних фольклорних матеріалів останніх років науковців та студентів-філологів ЛНУ імені Тараса Шевченка склав потужну джерельну базу дослідження, яка дає привід стверджувати, що Луганщина – багатюща та невичерпна скарбниця народної думки, яка формувала своєрідний концепт світобудови українця. Динаміка розвитку мистецтва рідного слова, формування вміння доцільно користуватися фольклорним мовленням, розуміння його естетичного забарвлення, психологічного ефекту, і на цій основі вироблення мовного чуття, мовного смаку, вкрай необхідні для розвитку інтелекту, творчих здібностей, свободи мислення особистості.

Донбас – не тільки географічне поняття, а і резонанс різноманітних реалій буття у кращих проявах душевних спогадів та переживань, це частка душі, весь той донбасівський досвід, морально-етичні засади, багатюща і гідна історія, яскраві народні традиції, побут, земля, народ і його мова. Бо, за словами М. Дмитренка, «...фольклор, як ритуалізовано-функціональний вид мистецтва, своєрідна форма суспільної свідомості, не зникає, це не тільки традиційна спадщина минулих віків чи десятиліть, а й творчість сучасників (скажімо, майданний фольклор, фольклор урбанізованих верств населення та професійних середовищ, соціальних груп, фольклор повсякденних мовленнєвих ситуацій)» [3, с. 7].

За своєю тематикою зібрані матеріали можна поділити на три групи: топонімічні, гідронімічні, флоронімічні. Вони дають зразки традиційного уявлення українців, зокрема козаків, про створення назв населених пунктів, річок, рослин; спостережень щодо лікувальних властивостей трав та квітів. Фольклорний історизм, який спостерігаємо в неказковому епосі Луганщини про козаків, – це художнє вираження народної історичної світобудови певної епохи (15-18 століть) засобами та можливостями народної

поетичної творчості, який уявляє собою один із варіантів регіонально-локальної культури населення України.

Легенди, перекази, бувальщини мають певні специфічні риси: тісна взаємодія української й російської культури; другорядність ритуально-магічних рис; мовні засоби у творах виконують перш за все естетичну функцію; яскраво виражена героїчна тематика. Мова про землі східного прикордоння не випадкова, бо за цими землями починалася порожнеча Дикого поля. Степовики історично і геополітично приречені були протистояти тим, хто їх витісняв. Тому концепт «Україна» у їх світобудові складався з багатьох модусів.

За давньою традицією, простір умовно поділено на два паралельні світи: свої й чужі, мертві й живі. Своєрідною межею між світами вважалась річка. Дон, Сіверський Дінець, річки Міус, Нагольчик, Дженжерка, Кришталева (Хрустальна), Єська (Юська), кринички в Юшиному байраці, Хведющеній балці – стрімкі й водночас тихі батьківські джерела, – це не тільки географічні назви, це ціле життя. Водний концепт (річок, озер, колодязів, джерел, краплини, дощу) пов'язаний з давніми віруваннями часів трипільської культури, коли праслов'яни почали займатися хліборобством. Вода наділялась очисною життєдайною силою. Магічну силу мала джерельна вода, що лікувала, гартувала в спраглому степу козаків, яскраво це презентує бувальщина «Мій вус!»: «А чи знаєте ви, чому ця річка дістала таку химерну назву? Коли ні, то послухайте! За велику честь запорозькі козаки мали звичай носити довгі, як покручена морська хвиля, вуса. Кожен козак, що називається, викохував їх, ретельно доглядав за ними. Та пишні вуса вдавалося виростити лише літнім козакам, а молоді — зась. Для них це було найбільшою осмудою. Щоб якось розрадити їх сум, власники особливо розкішних вусів, радили їм: «Ви їх, хлопці, частіше мийте в степових річках!» Довірлива молодь йняла їм віри й після виснажливих походів шукала в степу річку з чистою, як кришталь, водою. Особливо полюбилася їм та річка, що утворює широкий лиман при впадінні в Озівське море. Вона зміною звивалася поміж степових окряжин, мала крицеву воду і затишні береги. Після купання в ній тіло наливалося силою і снагою.

Коли під'їжджали до цієї річки, отаман кричав: «Нуте, запорожці, мийте свої вуса у цих благословенних водах! На славу і на доблесть хай ростуть вони!» Молодь так звикла до цієї річки, що між собою не називала її інакше, як «Миус» [1, с. 42-43].

Дуже цікавим і водночас архаїчним, проте наділим філософсько-релігійним підґрунтям, постало перед нами поєднання культів зорі та вітру. Зоря, зарево, спалах обрію – ці лексеми завжди поєднуються з епітетами рожевий, червоний, багрянний, пожежний. В основі цих поєднань лежить давня легенда «Про Хмари, що горять». Ось одна з версій, що записана в селі Вишневе Антрацитівського району від О.Кондратюкової (записи для нашого дослідження надав із власного архіву Іван Захарченко, фольклорист, колишній учитель української мови та літера-

тури Бобриківської середньої школи Антрацитівського району, член організації «Просвіта») [2].

«Чому горять хмари повсякчас: на мороз, на вітер, на гошу днину. Але так велося не завжди. Коли ще було обмаль людей на землі, а в небі витали ангели-посланці Бога, чорти задумали зробити людей своїми спільниками. Вони поселили серед них зло, заздрість, олжу. Ці три руйнівні сили почали, мов іржа, точити душі людей. Мало стало праведників серед них. Тоді Всевишній покликав найстаршого серед ангелів і наказав знищити трьох головних чортів – покровителів зла, заздрості, олжі. Найстарший ангел попросив на допомогу менших за чином небесних сил – і розпочалася запекла боротьба. Один чорт був убитий взимку, інший – навесні, а черга третього випадає на Тройцю, – тому це свято й зовуть за цим числом, як тільки ангел уб'є чорта – то й буде Тройця. Від чортячої крові хмари стають червоними. А оскільки людські пороки не вдалося знищити й по ці пори, то хмари не перестають бути червоними: боротьба ангелів з чортами триває».

У час переходу давніх племен від мисливства й хліборобства з'явився й культ землі-матері – годувальниці – останнього спочинку померлого. Земля з рідного поселення вважалася своєрідним оберегом для людей, які «вирушали в далеку путь» у світ «чужих». Тому на території Дикого Поля з'являлись братні могили-кургани, де спочивали загиблі захисники рідних земель. Савур-Могила – це не випадково обрана височина, де проходила колись лінія фронту, одна з вершин Донецького кряжу висотою 227 метрів над рівнем моря. Має крутий спад на південь, а пологий – на північ, знаходиться в межиріччі річок Миусу та Крички (притоків Сіверського Дінця). Досліджуючи фольклорні традиції, пов'язані саме з Савур-Могилою, донецький дослідник В. Оліфіренко [4] вивів цей топонім в один з ключових образів народної словесності Донбасу, який зустрічаємо в історичних, чумацьких піснях, думках, легендах. Фольклор настільки варіативний, що уславив цю місцевість у «Думі про втечу трьох братів з Азова» (утікачі з турецького полону повинні були дістатись саме цієї гори, що позначала: найнебезпечніша частина шляху вже позаду, отже, для невільників вона виступала символом свободи). «Пісня про Морозенка» змальовує Савур-Могилою окраїною українських земель, схожий образ цієї висоти виведено в «Пісні про Супруна». У козацькій пісні «А в неділеньку рано-порану» з останнім заповітом поранений козак звертається до коня й просить відвезти його помирати на Савур-Могили.

Назву цієї гори, за зібраними нами матеріалами, народ пов'язував з ім'ям кріпака Кліма Савури, що загинув у битві з панами за волю. Інша легенда свідчить про народження цієї назви задовго до появи кріпаччини: «Давно це було, мабуть, тоді, коли наш степ належав ординцям. Немилосердними вони були до нашого люду: чи то пішого, чи то їдучого – всіх забирали в полон, мучили та знущалися. Єдиними оборонцями наших людей були козаки. На високих могилах і пагорбах вони влаштували сторожі і пильнували степ».

Одного разу хоробріший і грізний козак Савур стояв на чатах біля вишки. Утомлений літньою спе-

кою, у коливанні далекого марева, він не помітив татар. А коли помітив, то було вже пізно: ординці вже підкрадалися до козацької сторожі. Козаки не встигли запалити дїжки. Грізний, як хмара, січовик став до бою. Відважні побратими довго не підпускали бусурменів до вишки. Щоб повідомити сусідні чати про напад татар, козак Харциз облив себе смолою і підпалився. Як тільки-но полум'я обійняло сміливця, побратими стали відступати.

Татари оточили зусібіч Савура, та він не здався: списом колов і рубав шаблокою ворогів. Тоді ординці накинули на нього аркан, стягли з коня та посікли шаблоками. Не встигла його гаряча кров окропити землю, як раптом вона загула, задвигтіла. На місці бою виросла велика могила. Рідна земля піднялася, щоб далі було видно живе полум'я. Гул і світло вогню докотилися до Січі. Запоріжці примчали на допомогу. Виривши шаблями могилу, вони поховали порубане тіло Сави-Савури на горбі й шапками насипали вершину могили, з якої в гошу днину видно півстепу й Озівське море» [2].

Таким чином, уявлення народу про могили, кургани як топоніми Міуської України в неказковому епосі перетворилося на символ Батьківщини, пам'ятку старовини та героїчного епосу, символ найвищої мети. Окрім того, ментальність козаків та їх традицій простежується й у назвах оповідей: «Просуренок», «Савур-Могила», «Брати-розбійники», «Загублений вус», «Мий вус», «Матвій курган», «Озовка», «Таганів ріг», «Крива шабля», «Нагольнянська красуня».

У слов'янській міфопоетичній традиції трактувалось, що світ складався з трьох поверхів: Неба, Землі та Пекла. Юнгівські ідеї проголошують злиття людини та природи, В. Тодоров вищою мірою сакральності вважав точку злиття людини зі світовим деревом, ствердження Г. Башляра наголошують, що з самого народження кожна людину присячували окремій рослині, вона мала особисте дерево. К. Юнг пояснював символіку зрубаного дерева як втрату індивідом своєї Самості, цілісності своєї душі. Триярусна структура світового дерева сприймається як ланцюг, що з'єднує постійний зв'язок людської душі з Всесвітом. Своєрідним просторовим концептом у зібраних легендах та переказах виступає степова рослинність.

В основу рослинного паралелізму ліг принцип вільних поетичних асоціацій, символіку підміняє реальна побутова дійсність, що відобразила контекст

єдності буття особистості козака-характерника й світу. Культ дерев, рослин мав тісний зв'язок з душами померлих людей. Особливого значення у неказковому епосі набуває народна семантика рослин, яка пов'язується з їхніми лікарськими або магічними властивостями.

Значущість вікового діалогу трансформовано в образах столітнього дубу, стрункого осокору, журливої верби, куща калини, гіркого степового полину, запашної медуниці, петрова батога, Іван-чаю, подорожника, які викарбовують незвичайний концепт «Батьківщини-обережниць». Промовистою в цьому контексті стало пояснення назви рослини з легенди «Миколайчики»: «Коли бавляться діти, то забувають про все на світі. Забули вони й того разу про ньєчину (Миколайчихи) засторогу: ховатися скоріш у балку, як побачать татарських вершників. Не заховалися козацькі діти, бо не встигли. Накинули на них аркани жовтолиці зайди, пов'язали рученьки сиром'ятими ремнями й погнали в ординську неволю. Діти почали плакати й кричати, а ординці заткнули роти їм кляпами. Стали хлопці ногами опиратися об рідну землю — били боляче їх по литках батогами. Пропали діти у синьому смерку степу, як і не було. З розпуки Миколайчиха наклала на себе руки, а степ збагатився ще однією рослиною — миколайчиками. Вони чіпкі, як ніжки козачих дітей, що з останніх сил чіплялися за рідну землю, і колючі, як їхні найжачені проти ординців душі» [1, с. 39-40].

Безперечно, наше дослідження не претендує на вичерпаність зазначеної проблеми, а лише репрезентує думку про луганське козацтво як одну із самотніх етносоціальних груп українців. Народ, як бачимо в зразках неказкового епосу південно-східного регіону Луганщини, використовуючи прийоми конкретизації, наближаючи вимисел до реальності створюваних подій, виводить своєрідні просторові ландшафтні, водні, рослинні концепти, які свідчать про пам'ять людську, вони є зразками історичної достовірності. Фольклорні й сучасні географічні та натуралістичні відповідники активно побутують серед населення цього району, заперечуючи думку про те, що в період глобалізації ситуація в Україні перебуває в стані духовної та економічної кризи, яка провокує думку про нерівномірність розвитку різних регіонів країни. Саме в цей період усна нематеріальна традиційна культура відіграє вирішальну роль у збереженні мови, духовності, національної самотності, і буде завжди перспективною в літературознавчому дискурсі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дмитренко М. Український фольклор і глобалізація: проблеми збереження генетичного коду / М. Дмитренко // Фольклористичні зошити: Зб. Наук. Праць. – Вип. 10. – Луцьк, 2007. – С.3-10.
2. Захарченко Іван. Легенди, перекази та бувальщини Міуської України / Іван Михайлович Захарченко. – Архівні записи, 2001. – 48 с.
3. Обрії сучасного фольклору Луганщини: Хрестоматія для студентів філологічних факультетів спеціальності «Українська мова і література» вищих навчальних закладів / О.В. Скиба, С.А. Негодяєва, Н.М. Філоненко; худож.-оформлювач С.Ю. Копил. – Луганськ, 2011. – 54 с.
4. Оліфіренко В. Дума і пісня. Джерела літературного краєзнавства / В.Оліфіренко // Донбас. – 1993. – № 5. – С.5-13.

Стаття надійшла до редакції 23.03.2011